

Заремба О.В.

**ПЕРІОДИК «РАТНБІЛДУНГ» ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ ОФІЦІЙНОГО ДИСКУРСУ
ДОБИ КОРЕНІЗАЦІЇ (1928 – 1930)**

Статтю присвячено офіційному дискурсу єврейського учительства України. Автор аналізує періодичне видання «Ратнбілдунг» як джерело до вивчення політики коренізації. Особливу увагу звернуто на такі аспекти, як традиційна культура, інтернаціональне виховання та мовна проблематика.

Ключові слова: коренізація, офіційний дискурс, джерелознавство, єврейська меншина.

Oleksandr Zaremba. Ratnbildung Periodical as a source to study official discourse of nativization (1928 – 1930). The article examines in Ukraine/ The author analyzes Ratnbildung Periodical as a source to study policy of nativization. Of particular interest are such aspects as traditional culture, international upbringing and language issues.

Key words: nativization; official discourse; Source studies; Jewish minority.

Об'єкт дослідження статті – офіційний радянський дискурс учительства України у період коренізації.

Предметом роботи є періодик «Ратнбілдунг (Ratnbildung)» («Радянська освіта»), що видавався мовою їдиш з 1928 – 1937 роки у Харкові, а потім у Києві. У ньому публікувалися статті, обговорення, дискусії з впровадження різних аспектів політики коренізації.

Мета: дослідити періодик, проаналізувати його статті, виявити ключові теми й підходи до них, оцінити, наскільки матеріал журналу підкріплює трактування цих питань в історіографії, і якою мірою вносить нове у вже створену картину вивчення офіційного дискурсу.

З поставленої мети випливають *завдання*:

З'ясувати, як обговорювалися на сторінках журналу ключові питання культурної політики:

- 1) Ставлення до традиційної єврейської культури
- 2) Проблеми інтернаціонального виховання
- 3) Проблеми мовної політики

Географічні межі – УСРР, хоча журнал розповсюджувався по всьому Радянському Союзу. Ми обрали ті статті, де обговорювалися випадки, що стосувалися безпосередньо України, або ті, які мали універсальний характер (статті теоретичного характеру, або такі, що не мали територіальної прив'язки – не завжди зазначалося, про які території йшлося).

Хронологічні межі дослідження: 1928–1930 роки, період найбільш жвавих дискусій на сторінках періодики.

Джерельна база дослідження

Слід сказати, що ця робота не претендує бути вичерпною та надати систематичне знання про процеси коренізації, які стосувалися єврейської національної меншини у 1920–1930 роках. У нашій роботі ми не ставили завдання оглянути повністю це джерело, охопити весь період з 1928 по 1937 роки включно (час видання «Ратнбідунгу») та описати усі ті дискусії, які точилися між різними авторами на сторінках журналу. Натомість, вирішили обмежитися аналізом тих номерів «Ратнбідунгу», які виходили з 1928 по 1930 роки. У запропонованій роботі ми спробуємо проаналізувати ті теми, які найчастіше обговорювалися у цих номерах. Вони є репрезентативними, бо включають у собі основні сфери, через які впроваджувалася політика коренізації (мовне питання у освіті та промисловій сфері, інтернаціональне виховання, боротьба з класовим ворогом, антирелігійна/антипесахівська кампанія), а також основні проблеми, які виникали у процесі реалізації цієї політики. Період з 1928 по 1930 років, як з'ясувалося під час роботи з джерелом, був часом найбільших дискусій та змін. Його можна назвати «другим диханням» коренізації серед євреїв, тому що аналізуючи номери за 1928 – 1930 роки, бачимо схожу інтенсивність та повернення до тенденцій початку політики коренізації (з 1924 року) [1, с. 2-10]. У

номерах після 1930 року відчувається поступове згасання коренізації (що є предметом подальшого дослідження), про що свідчать менш жваві дискусії та відсутність «гострих», проблемних тем. Цей час є також початком репресій проти єврейських діячів. Дехто з них були редакторами та дописувачами журналу. В основі *методологічної бази дослідження* – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел, порівняльний аналіз.

У цій статті ми використовували визначення політики коренізації на основі того, як це поняття трактується у роботі Террі Мартіна [2, с. 12-13]. Методологічна база спирається на аналіз фактичного матеріалу, представленого у журналі, та офіційний дискурс – тобто спосіб бачення, інтерпретація реалій культурного життя авторами журналу, а також спосіб формулювання та обґрунтування завдань радянської системи освіти стосовно євреїв, їхньої освіти на їдиші.

Практичне значення роботи ґрунтується на можливості використання результатів дослідження для більш глибокого розуміння політики коренізації.

Автор не є першовідкривачем досліджуваної теми. Більшість робіт, присвячених політиці більшовиків щодо національних меншин, містять у собі також єврейські сюжети. Okремо існує кілька десятків робіт, присвячених різним аспектам цієї етнорелігійної групи/національної меншини у Радянському Союзі. Це роботи: Ю.Сльозкіна, А.Штерншис, А.Зельцера, Сало Барона, Д. Шніра, Ц. Гітельмана, Б. Пінкуса, Й.Декель-Хена та інших. В основному ці роботи охоплюють історію євреїв від часу розпаду Російської імперії до початку Другої світової війни. Лише невелика кількість з них присвячена окремо періоду 1920–1930 років (наприклад, А. Штерншис «Soviet and Kosher», Д. Шнір «Їдиш та створення радянської єврейської культури, 1918–1930» та інші). Це невелика кількість порівняно із роботами, які присвячені українізації, та загальним роботам з національної політики більшовиків.

Книга Анни Штерншис «Soviet and Kosher» охоплює період 1920–1930-х років. Авторка розглядає формування єврейської масової культури з 1923 по 1939 роки [3]. І хоча вона торкається таких проблем, як антирелігійна

пропаганда та інтернаціональне виховання, її цікавить більш культурні аспекти. Штерншис більше цікавить, як формувалася і що собою уявляла нова радянська єврейська культура мовою їдиш, ніж власне політика влади. Вона досліджує поширення популярної культури серед простого, малограмотного єврейства. Тим не менш, робота виявляється дуже корисною для нашого дослідження. Перевага книги – у використанні і зіставленні усно-історичних джерел із офіційними постановами влади та тогочасною пресою.

Книга Юрія Сльозкіна «The Jewish Century» (або «Ера Меркурія» у російськомовному виданні) присвячена детальному і глибокому аналізу єврейства ХХ століття, у тому числі і життя євреїв у Радянському Союзі [4].

У 1923 році, на XII з'їзді партії, було проголошено курс на політику нативізації або коренізації. Террі Мартін подає наступне визначення коренізації: «Коренізацію найкраще перекладати як нативізацію. Вона не походить безпосередньо від основи «корінь» («корінь» – зі значенням «вкорінення»), але від її прикметникової форми «корінний», яка використовується у фразі «корінний (місцевий, тубільний) народ». Запровадження терміна «коренізація» було частиною більшовицької деколонізаційної риторики, яка систематично задовольняла потреби місцевих народів, порівняно з «недавно прибулими елементами» [5, с. 17]. Мартін наголошує на тому, що у 1923 році на противагу слову «коренізація» перевага надавалася терміну «нативізація», з наголосом на проєкті національного будівництва. У національних республіках ця політика йменувалася за титульною національністю: українізація, узбекизація, ойротизація [6, с. 19-22]. Термін коренізація виник пізніше з політики центральної бюрократії національностей, яким первинно послуговувалися на позначення екстериторіальних національних меншин і тому надавали перевагу терміну, який використовувався на позначення місцевих національностей, а не лише титульних національностей. Коренізація почала поступово використовуватися як більш прийнятний термін для змалювання цієї політики.

Назва «коренізація» не випадкова: за задумом влади, ця політика мала сприйматися як «рідна», «близька», «народна», «зрозуміла» [7, с. 50-55]. Така назва мала сприяти позитивному сприйняттю радянської влади: «(Неросійські) маси мають побачити, що радянська влада та її органи є втіленням їхніх бажань та прагнень». Радянська влада, яка, по суті, залишалася російською владою (на квітень 1923 року), мала стати не лише російською, а й інтернаціональною та стати рідною для усього селянства колишніх поневолених народів – вважали більшовики [8, с. 124-128].

Найбільш детальною та ґрунтовною працею щодо єврейського населення є книга Террі Мартіна «The Affirmative Action Empire».

Тері Мартін подає наступну періодизацію коренізації:

1) 1919–1923/1924 роки – період розробки і обговорення політики

2) 1923/1924 – 1930 роки – найінтенсивніша стадія.

3) 1931 – 1938 роки – відмова від П'ємонтського принципу, коректування решти [9, с. 23-24].

Періодик «Ратнбїлдунг» як джерело для вивчення політики коренізації: загальні характеристики

Періодик «Ратнбїлдунг (Ratnbildung)» («Радянська освіта») (1928–1937) – щомісячник, що видавався мовою їдиш у Харкові (до 1934 року), а з перенесенням столиці до Києва, продовжив виходити там до 1937 року включно. Тираж «Ратнбїлдунгу» складав від 1200 до 1600 примірників.

Спочатку періодик виходив 1 раз на 2 місяці, а пізніші номери виходили рідше, один раз на 3 – 4 місяці. «Ратнбїлдунг» видавався Наркомом народної освіти (НКО) УСРР Українацменвидаву. Адреса редакції: Нарком освіти, Харків, вулиця Артема, 29, видавництво «Червоний Рух». У Києві періодик видавався при Президії ВУЦВК УСРР. Періодик не мав постійного складу редакційної колегії. Редакторами у різні часи були одночасно дописувачі журналу. Наприклад, до харківської редакції входили: Барут, Макогон, Сокоджко, Скуратовський, Пасике, Канцелярський, Разлетов та інші. У Києві над номерами

працювали Б.Барош, Ш.Гупко, А.Макогон, Л.Мишковська, Д.Мац, Е.Співак, Ч.Резник. Відповідальний редактор – А.Макогон. Читацька аудиторія «Ратнблдунгу» складалася з вчителів, директорів шкіл, технікумів.

Журнал розповсюджувався на території Радянського Союзу. Його читали в Україні та Білорусії. На сторінках журналу листи читачів відсутні. Обсяг номерів з року в рік був різним, від 100 до 150 сторінок. У відділі юдаїки НБУ ім. Вернадського періодик зберігається у підшивках за один рік. У «Ратнблдунгу» коренізація стосовно євреїв іноді фігурує під назвою «їдишизація». Журнал мав рубрики/теми, які обговорювалися з номера у номер. Часто вони збігаються з назвами статей: інтернаціональне виховання, латинізаційна кампанія, боротьба з Песахом, хто такий класовий ворог та як з ним боротися та інші. Існували й такі рубрики/розділи: «Педагогічні практики», «Трибуна», «Біробіджан», «Хроніка», «Закордонна Хроніка».

Особливу увагу на сторінках журналу було приділено проблемам та досягненням політики коренізації у єврейській освітній системі. Наприклад, яким має бути початкове антирелігійне виховання єврейських дітей (найчастіше обговорюється тема боротьби із найбільш шанованим єврейським святом – Песахом), яким за характером має бути інтернаціональне виховання, серед кого слід проводити просвітницьку роботу на їдиш, а серед кого – російською мовою, яка роль вчителя у перевихованні дітей тощо. Обговорювалися й більш широкі питання: хто «винен» у «провалах» коренізації (їдишизації), аргументи за й проти латинізації мови їдиш (як ми знаємо, кампанія з латинізації стосувалася також інших мов, їдиш не був винятком), якою мовою слід проводити агітаційну роботу серед робітників та інші. Хоч «Ратнблдунг» зачіпав питання освіти на всіх рівнях: від дитсадка до професіонального училища, театрального училища або педагогічного технікуму чи інституту, помітно, що більшу увагу приділено все ж таки початковій освіті. «Виправлення» дітей у початковій школі вважалося одним з головних завдань авторів журналу. У періодику

часто зустрічаємо також характерні картини стереотипного образу єврейського містечка, штетлу. Хоча слід зауважити, що змалювання єврейського штетлу відсталим і застарілим не є характерним винятково для радянської пропаганди. Образ брудного єврейського містечка з кривими вулицями, старими будинками є характерним для єврейських класиків художньої літератури. Наприклад, такий штетл змальовано у Шолем-Алейхема, Менделе Мойхер Сфоріма. Втім, на сторінках читаємо про штетл як осередок контрреволюції, місце, переповнене колишніми торговцями, та іншими ворожими елементами, яких важко радянлізувати.

З огляду на те, що журнал майже не використовувався у вивченні досліджуваного періоду, ми хочемо оцінити, наскільки періодик є цінним/корисним джерелом для вивчення політики коренізації стосовно євреїв у 1920–1930 роках у різноманітних її аспектах

Антипесахівська кампанія

Анна Штерншіс у книзі «Soviet and Kosher» пише про так звану «подвійність»: у середині 1930-х років діти у Радянському Союзі вже не знали значення слова «хедер», але при цьому здобували мінімальні релігійні знання вдома [10, с. 130-132]. Цінності, яким дітей навчали батьки, радикально відрізнялися від того, що вони вивчали у школі. Деякі батьки намагалися віднайти баланс між радянською освітою та релігійною (наприклад, віддавали дітей у нелегальні хедери або наймали вчителів). До того ж, в радянську початкову школу йшли після хедеру (тому не потрібно було обирати між ними). До хедеру дітей віддавали у 3-4 роки, а до радянської школи – у 6-7 років [11, с. 22-32].

Хоча переважна більшість істориків пишуть про тривале «співіснування» хедеру та радянської школи, журнал нічого не пише про початкову релігійну освіту. Однією з причин, на нашу думку, може бути те, що більша частина статей «Ратнбілдунгу» описувала конкретне містечко, певну школу. Іншою причиною могло бути те, що у періоду не хотіли згадувати про існування хедеру як про

ще один «прокол» влади. У практикуванні юдаїзму вбачають зв'язок з націоналізмом та навіть шовінізмом. Надання розвитку національній культурі є пріоритетним завданням влади, але при цьому з націоналізмом слід, навпаки, вести активну боротьбу. Школа має вчасно реагувати на виклики сучасності: «Наша школа та інші...повинні реагувати на усі явища єврейського життя, боротися з *ухилами*...» [12, с. 115-128]

Як бачимо з деяких статей «Ратнбілдунгу», не все так прямо й спокійно було у єврейському містечку. «Радянізація» не давалася легко. Залишки релігійності продовжували жити [13, с. 44-122]. Вчителі, батьки, діти дотримувалися релігійних обрядів, святкують єврейські свята [14]. А це означає, що атеїстичну просвітницьку роботу слід проводити не тільки й не стільки серед запеклих традиційних ортодоксів, але й серед робітничого населення, яке піддається омані та перебуває під впливом релігійних експлуататорів.

Не меншим є вплив вулиці (цей сюжет часто повторюється): Не краще, а у деяких аспектах й гірше наше становище на вулиці й навіть у театрі. У багатьох містечках є різні комерсанти й артисти, які годують масу усякою релігійною халтурою.

Слід зазначити, що коли ми говоримо про антирелігійну кампанію на сторінках журналу, майже в усіх випадках йдеться про «антипесахівську кампанію» (так вона називається на його сторінках). Боротьба с Песахом (як з найважливішим єврейським святом) розумілася як одне з найголовніших завдань антирелігійного виховання [15, с. 25-135].

Ситуація у школах постає неоднозначною: з одного боку, більшість дітей продовжують дотримуватися релігійних приписів і святкують удома Песах (окрім тих, коли це дійсно загрожує кар'єрі батька – партійного діяча), з іншого – ті ж самі діти (у більшості випадків) з великою радістю та ініціативою беруться малювати плакати антирелігійного змісту та виявляють блискучі навички зі засвоєння атеїстичного знання на уроках.

Антирелігійна пропаганда на уроках історії та літератури

Такі шкільні дисципліни, як література, природознавство, суспільствознавство та історія, вважалися основними, через які повинно було впроваджуватися атеїстичне виховання молоді. Елементи антирелігійного виховання мали органічно поєднуватися із програмою кожного з курсів. Разом із базовими знаннями з кожного з предметів дитина мусила засвоїти необхідний набір навичок та знань, які б створили «імунітет» проти релігійної пропаганди [16, с. 120-141]. Природознавство мало показати, що природні процеси обумовлені хімічними, біологічними, фізичними процесами, а не «Божою волею». Закони суспільного розвитку мали показати логічний, еволюційний, поступальний розвиток суспільства, у якому релігія доживає останні дні. Та найбільше уваги на сторінках журналу приділено обговоренню таких предметів, як історія та література.

Література мислилася авторами «Ратнбїлдунгу», більшість з яких були практикуючими шкільними вчителями, як невід'ємна і дуже важлива частина антирелігійної пропаганди. Література мала особливу місію з-поміж інших предметів: дати уявлення про традиційний уклад життя єврейського містечка (за матеріалами статей), та водночас критикувати його.

На сторінках періодичу розгорталися дискусії з приводу уроків літератури. Основними були питання щодо мети та завдань уроків літератури, якими вони мусять бути за характером, яку літературу слід обирати, а яку – відкидати тощо. І, найголовніше: як через літературу пояснити дітям її антирелігійну спрямованість.

М. Дубілет, літературний критик, у статті «Місце літератури у антирелігійній пропаганді у радянській школі», писав, що: «Антирелігійна робота у школі має дві основні мети: показати протиріччя між релігією та наукою (природознавчі та історичні програми) та показати класовий характер боротьби...». Окремо він виділяв літературу: «Роль літератури у цій роботі (антирелігійній) колосальна. При правильному проведенні уроку вчителем ми можемо виховати в учнів зневажливо-критичне ставлення до

релігії, ненависть і здатність опиратися активній політиці духівництва». І в цьому сенсі література була універсальною: «Етичний курс літератури, на якому принципі ми б його не будували (на тематичному, історичному), має багато антирелігійних моментів» [17, с. 29-38].

Інтернаціональне виховання у школі

У стосунках євреїв з неєвреями з давніх часів виробилася стійка традиція взаємного відчуження і ворожості. Сприйняття чужого як ворога веде свій початок ще з часів традиційного суспільства [18, с. 22-29]. Антисемітська політика Російської імперії тільки посилила сприйняття євреїв як шкідливих інородців [19, с. 17-19]. Тому, як можемо довідатися з журналу, радянська єврейська школа стикнулася з проблемами перевиховання дітей в «інтернаціональному дусі».

Контакти російських та українських дітей з єврейськими дітьми нерідко закінчувалися бійками та образами: «У...районі один російський школяр умовляв побити єврейського піонера-активіста» [20, с. 18]. З огляду на актуальність проблеми, питання про її розв'язання часто висвітлюються на сторінках журналу.

Наприклад, у підрозділі «Інтернаціональне виховання у першій групі» (з розділу «Питання та бесіди з школярами у групі») обговорюється проблема спростування тези того, що «гої – вороги євреїв». Діти здивовано розповідають, що до такого ставлення до неєвреїв їх удома привчають батьки. Деякі автори пишуть, що не слід надавати дитячим конфліктам на побутовому рівні неіснуючого націоналістичного забарвлення [21]

Пануючою на сторінках періодика є думка тих авторів, які вважають, що зіткнення між дітьми відбуваються саме на національному ґрунті. На підкріплення своєї позиції вони наводять лайливу лексику, якою користуються діти на означення один одного: «Шовіністичні виступи єврейських дітей проти українських та російських дітей ніби на побутовому ґрунті супроводжуються націоналістичними лозунгами: гой, свине копито і т.п. Таке зустрічається зараз і в єврейській школі» [22].

Чому так стається? Хто впливає на не толерантну, «націоналістичну», «шовіністичну» поведінку дітей? Тут треба шукати «класових ворогів», які впливають на дітей, які як несвідомі «...агенти класового ворога» приносять свої «націоналістичні та шовіністичні настрої» до школи. У ролі такого ворога може виступати вчитель (іноді навіть – з ідеологічно шкідливим минулим), школяр, батьки якого мають сумнівне походження та погляди: «І зрозуміло, чому у класового ворога у школі є свої агенти. Іноді це вчитель – колишній сіоніст, колишній бундівець, іноді – дитина спекулянта та кулака, якого було розкуркулено» [23]. Ситуація стає небезпечною, коли такі діти «приносять націоналістичні куркульські настрої до школи»[24]. Поступово встановлюється та підкреслюється зв'язок націоналізму з класовою чужістю. Це є ключовим елементом загального радянського підходу до знищення націоналізму [25, с. 115-225].

Отже, інтернаціональне виховання у єврейській школі було спрямоване на побудову дружніх стосунків єврейських дітей з росіянами та українцями. Як бачимо, це не було легким завданням ані для вчителів, ані для самих дітей. Влада намагалася ліквідувати потенційне національне забарвлення, яке могло виникнути під час конфліктів єврейських з неєврейськими дітьми. Осмислення національних конфліктів намагалися показати через наявність класово ворожих елементів. Школи проводили виховні бесіди на відповідну тематику, «вечори дружби», спортивні змагання між школами тощо. Метою було відволікти дітей від уваги на відмінностях (національних, релігійних) і, натомість, створити сприятливий клімат для налагодження дружніх стосунків між ними.

Мовна політика і єврейське учительство Радянської України

Одним з головних завдань коренізації було навчання рідною мовою. Кожна національна група повинна була навчатися рідною мовою: українці – українською, євреї – на їдиші. У випадку з євреями це явище отримало назву їдишизації.

Подивимось, якою була ситуація з впровадженням їдишу як мови викладання у єврейських навчальних закладах. Автори журналу говорять про кількісне зростання єврейських культурних та освітніх закладів на їдиші.

Левітан пише, що «За останні чотири роки (тобто з 1924 по 1928), розглядаючи зміни у мережі культурних та освітніх закладів на їдиш, ця мережа виросла як за загальною кількістю, так і за кількістю дітей. У середньому мережа їдишомовних закладів більше ніж подвоїлася, а у деяких областях виросла у три-чотири рази. Але, незважаючи на такий великий зріст..., також і зараз стоїть перед єврейським культурним будівництвом питання про подальше кількісне і якісне зростання» [26, с. 54-55].

Перед втілювачами їдишизації стояло дві проблеми: розширення мережі установ та підвищення їхньої ефективності. Третя проблема – це диспропорція. Це означало, що кількість тих, хто розмовляв на їдиші (і/або зазначав під час переписів їдиш як мову спілкування) не збігалось з кількістю тих, хто дійсно навчався цією мовою. Тому стояла ще одна проблема – ліквідація диспропорції.

Як зазначалося вище, планувалося покращувати їдишомовні заклади не тільки кількісно, але і якісно: «Тому, крім посилення матеріальної бази, слід покращувати якість їх (закладів) внутрішньої роботи та поглиблення соціалістичного змісту». Їдиш відіграв важливу ідеологічну роль: його впровадження у систему навчальних закладів – не самоціль, а засіб для передачі цього «соціалістичного змісту»[27, с. 55].

Левітан робить вельми оптимістичні заяви, нібито диспропорція швидко зникне: «Ліквідація розриву між тими, хто говорив на їдиші, та навчальними закладами буде реалізована через кілька років»[28, с. 55].

Але якими могли бути справжні причини диспропорції, про які не написано на сторінках періодики?

В інших статтях журналу наводяться цифри кількості тих, хто спілкувався мовою їдиш. Стає зрозумілим, що справжня проблема, яку називають ліквідацією диспропорції, зовсім в іншому. Проблема не в тому, що кількість

навчальних закладів на їдиші не відповідає кількості носіїв мови. Якби так було, можна було б погодитися з Левітаном: швидке зростання кількості закладів за кілька років ліквідує диспропорцію. Та не все так просто. У журналі прямо про це не пишеться, але чітко простежується, що попри зростання навчальних закладів з викладанням на їдиш кількість євреїв, які хочуть навчатися рідною мовою, зменшується.

За даними перепису, більшість євреїв вказують рідною мовою їдиш. Але різниця між тими, хто говорив на їдиші, і тими, хто вчився на ньому, справді суттєва. Наголошується, що влада намагається робити все можливе для ліквідації такої диспропорції: «Держава більше виділяє коштів на євреїв, ніж на інші національності. Але більша частина дітей не вчиться рідною мовою...»[29, с. 54]. Справа в тому, що навіть російськомовні євреї часто вказували їдиш як рідну мову. Така ситуація була характерною і для інших національних меншин, тому що під рідною мовою розумілася не мова спілкування, а мова, характерна для даної спільноти [30, с. 155]. Звідси і незбіжність: «Згідно з переписом 1926 року 76% єврейського населення України вказали їдиш як рідну мову. Ми вважаємо, що цей відсоток завищено. (Навчалася лише 45% з тих, хто вказав їдиш). Більше 35% дітей навчаються не на рідній мові»[31, с. 54].

Тож, попри кількісне і якісне зростання, політика їдишизації виявляє слабкі сторони: частину дітей не віддають до їдишських шкіл. Тому можливо, що швидка ліквідація «диспропорції» відбувається не через те, що зростає кількість навчальних закладів, а тому, що євреї швидко асимілюються, називають рідною мовою російську або іншу (українську, наприклад) і віддають дітей до інших шкіл. На користь такої позиції свідчить наступне. Єврейська інтелігенція, яка у більшості своїй складалася з акультурованих євреїв, що знали як їдиш, так і російську (переважно) або українську, прагнула посилати своїх дітей у школи з російською/українською мовою навчання. Простежується очевидна тенденція серед асимільованого/акльтурованого єврейства, до якого належали батьки

цих дітей, віддавати перевагу російським школам [32, с. 230-241].

Міста переважно залишалися російськомовними. І тому основною тенденцією є асиміляція у російську культуру. Це було домінуючою тенденцією також і в дореволюційний час. Натомість, позиція влади щодо таких дітей була радикально протилежною від візії батьків: не асимілювати дитину. Це було частиною політики коренізації. Існувала наступна позиція: ми не перевчаємо тих євреїв, яких було русифіковано за часів Російської імперії, але при цьому даємо навчання на їдиші тим, у кого рідною мовою і надалі залишалася їдиш [33, с. 120-132]. Якщо дитина знала їдиш, а ще й до цього російську або українську, вона теж мала йти до єврейської школи згідно з логікою того, що ми не асимілюємо дитину. Тільки якщо ти не знав їдишу взагалі – мав іти до школи з російською або українською мовою навчання. Тому той, хто не хотів віддавати дітей до єврейської школи, говорив дітям, щоб ті не показували, що знають їдиш [34, с. 163-164].

Цікаво, що відмова від їдишу спостерігається, як пише періодик, і в групах, які спілкуються виключно на їдиші. Тобто цей вибір не пов'язаний прямо з зовнішньою асиміляцією (середовищем), він продиктований іншими, внутрішніми мотивами: «Їдиш не бажано» – фраза, яку ми зараз зустрічаємо часто серед груп, які спілкуються на їдиші, я підкреслюю, серед тих, хто говорить на їдиші. Викликана вона багатьма причинами, які часто не мають жодного відношення до тенденції до асиміляції».

Що це за причини? «Перше, спротив сіоністських та клерикальних угруповань, для яких радянська школа іншими мовами – менше зло, ніж на їдиші».

«Друге, дрібнобуржуазні забобони у ставленні до мови, які ще збереглися. Третє. Те, що мова їдиш у державному апараті не посідає того місця, яке б мала. Четверте. Не дуже міцна матеріальна база. П'яте. Обставини, що єврейська освітня мережа на її вищих ступенях ще недостатньо викристалізувалася» [35, с. 55].

Але в устах багатьох авторів звучить оптимізм: «Державні органи усе краще обслуговують єврейські маси рідною мовою, і поступово відмирають єврейські забобони, що мова їдиш ніби неповноцінна». Деякі автори відкидають реальність асиміляційної загрози: «Матеріальна база на їдиш з року в рік стає усе більш міцною, кращі можливості для єврейських освітніх закладів, таким чином, ми бачимо, що у єврейському середовищі є достатньо тенденцій, які ведуть до протилежного, ніж до асиміляції. Ми навіть не будемо говорити, як створення єврейських районів та виділення масиву, як Біробіджан...»[36, с. 54-55].

А ті, хто пояснює диспропорцію антисемітизмом, є класовими ворогами, які сповідують націоналізм: дрібно-буржуазні, націоналістичні плакальники, які не можуть змиритися з цими глибокими змінами, будуть, звичайно, пояснювати все, що відбувається, (диспропорцію) як антисемітизм. Той, хто не поклоняється божкам націоналістичної ідеології, не розуміє, що це має дуже маленьке відношення до антисемітизму.

Отже, у зазначений період співіснувало кілька тенденцій. Перша – розширювалася мережа закладів на їдиш. За рахунок цього ліквідовувалася диспропорція між кількістю неакультурованих євреїв та навчальних установ на їдиш. Друга – давно розпочаті процеси акультурації євреїв у російськомовне (переважно) середовище. За таких умов акультуровані євреї (в основному інтелігенція) намагалися виховати своїх дітей згідно з культурою, до якої вони самі належали. І тому спостерігалися спроби приховати від влади факт знання дитиною мови їдиш, щоб віддати її до російської або української школи [37, с. 170-172].

Саме через цей факт ми не можемо об'єктивно оцінити масштаби диспропорції – виокремити, який її відсоток ліквідовувався за рахунок відкриття нових навчальних і культурних установ, а який – за рахунок акультурації і приховування знання мови їдиш, та віддання єврейських дітей до інших шкіл. Відмова від використання мови їдиш, як пише періодик, існувала і всередині неасимільованих груп. З ряду причин вони відмовляються послуговуватися «маме лошн» (рідною мовою).

Більшість авторів вважає, що диспропорція не була настільки критичною, і не слід намагатися її повністю ліквідувати. При цьому підкреслювався добровільний характер вивчення їдишу.

Важко сказати, наскільки реальна ситуація відповідала тому, як її описує журнал. Очевидно, що попри наведений великий відсоток диспропорції, мережа закладів мовою їдиш у цей час переживала нечуваний розквіт [38, с. 30-41].

Серед кого слід проводити просвітницьку роботу на їдиш, а до кого з єврейських трудящих слід звертатися російською мовою і чому? І яким чином це узгоджується з політикою непримиренної боротьби з асиміляцією? Спробуємо з'ясувати, які аргументи наводять автори періодики.

Левітан пише, що «найслабшим місцем у єврейській культурній роботі є культурно-просвітницька робота. Хто ж винен у цьому? Якщо не брати участь у роботі – це позиція їдишизму. Найбільша наша помилка у тому, що ми спираємося на кустарів, а не на велику промисловість. І найбільше відстає Лівобережна Україна. У чому проблема з поширенням їдишу? «Про ударників та раціоналізацію ніхто не говорить мовою їдиш. Необхідно створити пролетарські кадри, але це не витримує ніякої критики. Квазібільшовицька аргументація виправдовує націоналістичну позицію» [39, с. 15-22].

Періодика поділяє робітників на дві категорії – ті, для кого слід проводити роботу на їдиш, і ті, для кого не слід. Що це за категорії? Перші з них справді погано говорять російською мовою. Для них потрібно вести роботу на їдиш. На спеціальних зібраннях на їдиш слід пояснювати усі питання, які стоять перед робочим класом. Друга категорія: крім єврейської мови, добре володіють українською або російською. Для таких робітників слід проводити агітацію російською або українською мовою. Таке розділення вважається правильною позицією.

Ухили у будь-який бік є недопустимими. «А тепер, коротко, про фальшивих інтернаціоналістів, які виступають проти роботи мовою їдиш на підприємствах. Серед них є не тільки приховані русифікатори, але й єврейські націоналісти «лівої фрази».

Який висновок можна зробити з вищесказаного? Важливий момент, на якому наголошується – не потрібно проводити роботу на їдиш для усіх робітників. Бо найголовніше завдання, яке стоїть на даний момент – це насправді не їдишизація, а радянїзація, у першу чергу [40, с. 66-80]. Перехід на іншу мову, українську чи російську є нормальним, якщо ти лояльний до влади. Як пишуть автори журналу, це відмежує тебе від інших, націоналістично налаштованих євреїв, і таких, що «дрижать» перед їдишем, які б воліли, щоб для усіх євреїв політпросвітницька робота була на їдиші, якщо вони євреї за походженням [41, с. 33-35].

Але влада рішуче виступала проти такої позиції. Вона наголошувала на тому, що соціалістичний зміст важливіший за націоналістичну мовну оболонку, а саме такі заклики лунали від націоналістів: «Націоналістичні протести...що робота на їдиші ведеться у вузьких рамках...ось ці приховані єврейські націоналісти хотіли б, щоб розширили роботу на їдиш на усіх, хто є євреєм за походженням...якщо не на всіх, то не варто займатися подібною єврейською культурною роботою, тому що ті, хто вчиться на їдиші, за певних умов переходять на іншу мову...І що вся єврейська культурна робота – маячня і нема чого нею займатися...Але для них їдиш є тільки засобом створення єврейської культури як такої і їх цікавить дуже мало її класовий зміст. Тому дайте їм гарантії, що всі, хто вчиться на їдиші, ніколи не покинуть цю мову»[42, с. 17].

Як бачимо, питання, важливіше за мову – це класовий зміст. Більшовики виступали проти представників інших лівих партій, які вважали, що просвітницьку роботу серед тих робітників, які також знають українську або російську мову, слід проводити окремо. Навпаки, єврейські робітники мають слухати лекції разом з російськими та українськими класово рівними собі. Але при цьому відбувалося заохочення робітників до вивчення української мови (бо українїзація на часі): «Потрібно боротися серед єврейських робітників та трудящих з русифікаторським ставленням до української мови як до найбільшої необачності, а також з

елементами українського націоналізму, які поширені серед певних прошарків єврейської інтелігенції» [43, с. 18].

При цьому – активна боротьба з тим, що автори називають українським та російським націоналізмами у ролі головних союзників єврейського націоналізму та ворогами влади: «Помилково думати, що російський націоналізм та український націоналізм існують серед єврейського населення тільки через асиміляторське ставлення до єврейської культури. У нас є багато фактів, коли серед єврейських культурних діячів і частково інших русифікаторство існує одночасно з їдишським ставленням до єврейської культури. Є також випадки, коли їдишизм поєднується з українським націоналізмом. Найкращим доказом є товариш Фельдман, у якого єврейський націоналізм, так би мовити, літературний бундизм, поєднується з хвильовізмом. У нас є випадки, коли єврейські культурні діячі мріють про націоналістичний блок між єврейською культурою та українською проти російської» [44, с. 21]. Як бачимо, влада справді бачила загрозу і намагалася запобігти їй: «Таким чином, ведеться боротьба з великоросійським націоналізмом та українським націоналізмом у їх зв'язку з асиміляторським ставленням до єврейського культурного будівництва, а також з їдишським ставленням. Ми повинні прагнути того, аби переважна більшість єврейських робітників якнайкраще оволоділи українською мовою» [45, с. 22]. Як зрозуміло з цитат, будь-яке відхилення від лінії партії є неприпустимим. При чому це поєднується із стратегією того, що усі національності мають розквітати та розвиватися, але без антагонізмів на національному ґрунті та відхилень від партійної лінії.

Тож головна ідея наступна: для єврейських робітників, які знають тільки рідну мову, проводимо роботу на їдиші. Для тих, хто володіє ще українською або російською, роботу слід вести цими мовами разом з українськими та російськими робітниками. При цьому заохочується і вітається вивчення трудящими української мови.

Висновки

У процесі вивчення періодичу та аналізу його статей нам вдалося виявити ключові теми й підходи до них. Також ми спробували оцінити ступінь розкриття цих питань в історіографії та визначити, наскільки матеріал журналу підкріплює трактовку цих питань і якою мірою вносить нове у вже створену картину.

Нам вдалося з'ясувати наступне. Ключовими питаннями культурної політики, які обговорювалися на сторінках періодичу у 1920 – 1930 роках, були: ставлення до традиційної єврейської культури, проблеми інтернаціонального виховання, проблеми мовної політики.

1. У ставленні до традиційної єврейської культури як тісно пов'язаної з релігійною радянська влада була налаштована однозначно негативно. Проводилася активна діяльність проти дотримання євреями традицій та обрядів юдаїзму. Саме тому відбувався відрив від єврейської культурної традиції. Проголошувався курс на непримиренну та невпинну боротьбу з залишками відсталих «обрядів Середніх віків», які сповідували євреї. Це відбувалося двома шляхами: як через пряму заборону дотримання обрядів у містечку, так і за допомогою уроків антирелігійного виховання в школі. Коли на сторінках періодичу обговорюються питання антрелігійної пропаганди, майже у ста відсотках випадків йдеться про «антипесахівську кампанію», або боротьбу з Песахом як з найбільш шанованим святом євреїв.

Природознавство, суспільствознавство, література, історія були основними дисциплінами, у яких елементи антирелігійного виховання поєднувалися із програмою кожного з курсів. Найбільше уваги на сторінках журналу приділено обговоренню таких предметів, як історія та література, що мали «загартувати ідеологічний світогляд школярів». Єврейський спадок художньої літератури був не тільки реакційним ворогом, але й другом у ролі помічника у вихованні критичного атеїстичного мислення. Правильно підібрані та ретельно проаналізовані літературні твори могли попрацювати на користь атеїстичному та матеріалістичному вихованню дитини. У руках здібного

радянського вчителя єврейської школи ці твори мали стати (або ж ставали) зручним знаряддям виховання у «душі радянської доби».

Окрім уроків історії та літератури, на сторінках «Ратнбїлдунгу» приділяється увага такому виду роботи з дітьми, як бесіда. Бесіди на антирелігійну тематику дають цінний матеріал для розуміння повсякденного життя євреїв. Як свідчать матеріали періодики, у процесі таких бесід часто з'ясовувалися подвійність дитячої поведінки. Діти говорили, що не дотримуються звичаїв і не святкують свята (бо так їх вдома вчили батьки). Але при більш прискіпливому опитуванні виявлялося, що майже усі діти готувалися до Песаху. У таких випадках у процесі бесіди з учнями педагог мав пояснити усю безглуздість єврейських релігійних свят і замінити їх святкуванням революційних свят.

2. У інтернаціональному вихованні бачимо акцент на вихованні класової свідомості та інтернаціоналізму.

Зменшити увагу на відмінностях (національних або релігійних) та налагодження дружніх стосунків між дітьми – ось головна мета виховання «в інтернаціональному душі». Дітям забороняється використовувати лайливі слова на означення один одного, які несуть у собі національний зміст. Влада намагалася ліквідувати потенційне національне забарвлення, яке могло виникнути під час конфліктів єврейських з неєврейськими дітьми. Відтепер національні конфлікти починають переосмислюватися через концепт класового ворога. Ідея стає зручним способом, що дозволяє зняти інтенсивність міжнародних конфліктів та на кінець тридцятих років зменшити вплив антисемітизму.

Вчителі провадили виховні бесіди на відповідну тематику, «вечори дружби», спортивні змагання між школами тощо. Метою було відволікти дітей від уваги на відмінностях (національних, релігійних) і, натомість, створити сприятливий клімат для налагодження дружніх стосунків.

3. Основними проблемами мовної політики, яка обговорювалася на сторінках періодики, були мовна диспропорція, асиміляція, проект латинізації їдишу.

Активно обговорювалася у журналі проблема диспропорції між кількістю дітей, рідною мовою яких за статистикою був їдиш, та набагато меншою кількістю тих дітей, які відвідували школи на їдиші. Така диспропорція була зумовлена тим, що під час перепису населення прийнято було вказувати мову спільноти, а не рідну. Також акультуровані батьки часто не хотіли віддавати дітей до єврейських шкіл (з різних причин).

У ставленні до асиміляції політика радянської влади була двоютою: єврейську дитину, у якої рідною мовою був їдиш – обов'язково віддати до єврейської школи, навіть якщо вона знала крім цього іншу (російську або українську) й не хотіла (чи її батьки не хотіли) йти до єврейської школи. Право потрапити до школи з українською або російською мовою навчання надавалося дитині, яка доводила, що не знала їдишу (тобто, за умов цілковитої акультурації у інше мовне середовище). У ставленні до робітників спостерігаємо зворотну ситуацію: якщо єврейський трудящий знав крім їдишу українську або російську, він мусив слухати лекції на підприємстві разом з російськими та українськими робітниками.

У цілому, матеріали періодика «Ратнбїлдунг» підтверджують картину, змальовану Анною Штерншис у книзі «Soviet and Kosher» та логічно доповнюють її. Дискусії з питань мовної політики, проблем інтернаціонального виховання на сторінках періодика подано більш детально, бо авторка віддавала перевагу більш детальному аналізу свідчень усних інтерв'ю, ніж архівних даних. Ми майже нічого не знайдемо у цій книзі про деталі політики асиміляції (чи потрібно асимілюватися, чи ні) у середовищі робітників та у школах. Натомість, у журналі містяться цінні статті з відповідної теми. У той же час, «Ратнбїлдунг» нічого не згадує про «червоні Песахи» та нелегальні хедери. У «Soviet and Kosher» є такий матеріал завдяки свідченням людей – вони згадують свою участь у святах та погрози у боку вчителів щодо відвідання приватних уроків меламедів або нелегальних хедерів.

Це є свідченням того, що журнал є цінним джерелом, що потребує докладного аналізу. Він не суперечить

картині, описаній Анною Штерншис та рештою істориків (Й.Декель-Хеном, Д.Шніром, Цві Гітельманом), але вносить до неї нові цікаві деталі. Вони пов'язані зі специфікою офіційного дискурсу – категорії макрорівня у дискурс-аналізі, що відбиває особливості офіційної ідеології та механізмів контролю – цензури. Учителство як консервативний сегмент радянського суспільства фокусує специфіку офіціозу особливо яскраво.

Додаток № 1

[Хадошевич. Антирелігійна пропаганда у єврейській школі//Ратинблдунг. – 1928. – № 3. – С. 54–55.]

«Слід чітко сказати, що на антирелігійному фронті нас не все як треба. Релігійна ідеологія показує ознаки пожвавлення. Паразити духівництва проводять широку релігійну агітацію. У сучасних умовах класової боротьби клерикалізм отримав базу для своєї діяльності. Релігійні громади – найбільш зручна форма боротьби з...буржуазними елементами. У кожному містечку, у нових та старих колективах, почали відроджуватися, як і за старих добрих часів, спілкування з рабинами, канторами, проповідниками, шойхетами*, шамесами**, які прагнуть розповсюдити свою діяльність на бідні маси трудящих та затягнути у свої тенета відсталу молодь, що духівництво веде свою темну зловісну роботу достатньо енергійно і не без успіху, тобто вони розуміють, що однією духовністю вони нічого не отримують, і тому вони звертаються до своїх братів по той бік моря, проливають сльози, грають на єврейських почуттях (dos pintele yid) солідарності та отримують певну підтримку, навколо якої крутиться компанія паразитів, яка час від часу отримує певну підтримку, яка час від часу затягує у свої тенета душі. Ось настає Песах та починається тарарам, навколо якого гріються рабини, керівники громад, старости та усякі інші. Що ми робимо у боротьбі з цією клерикальною масою? Нічого. Або майже нічого.

* Різник. Людина, яка займається ритуальним забоем худоби.

** Служитель синагоги.

Час від часу, від свята, ми шлемо до рабина антирабина з антирелігійною проповіддю. Ми шлемо у газети парочку антирелігійних статей і думаємо, що, таким чином, ми його переможемо. А у школах молодь не отримує антирелігійної просвіти. Необхідно початки активну антирелігійну діяльність. У цій боротьбі необхідно, щоб вчитель вів за собою усіх, який кожного дня стикається із підростаючим поколінням, мусить використовувати як базу природознавство та суспільствознавство. Кожне свято вчитель повинен аналізувати, яким є його справжній характер, особливо Песах. Ці святоші та різні лицеміри намагаються повпливати на трудящих, на незрілу молодь, та представляють Песах як свято свободи. Що означає ця дрібничка, що євреї звільнилися від іґа фараона? Чим гірше свято Паризької комуни чи Жовтневої революції? Передусім, необхідно пояснити, що уся історія виходу з Єгипту вигадана від початку до кінця, що це не історичний факт, а легенда. Євреї звільнилися для того, щоб пригнобити народи Ханаана. І у свято Песах абсолютно немає мотиву боротьби, усе побудовано на чудесах Бога. Антирелігійна робота також повинна проводитися поза стінами школи. Вона повинна переноситися до клубів і читалень. В залежності від аудиторії, є різні методи агітації. Потрібно пояснити абсурдність звичаїв Песаха».

1. Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 2–10.

2. Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 12–13.

3. Shternshis, Anna. *Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Indiana University Press, 2006.

4. Slezkine, Yuri. *The Jewish Century.* – Princeton University Press, 2004.

5. Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 17.

6. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 19 – 22.

7. Ro'i, Jaakov. Beker Avi Jewish Culture and Identity in the Soviet Union. – New York and London: New York University Press, 1991. – P. 50 – 55.

8. Carrere Helene. The Nationalities Question in the Soviet Union and Russia. – Oslo: Scandinavian University Press, 1995. – P. 124 – 128.

9. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 23 – 24.

10. Shternshis, Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Indiana University Press, 2006. – P. 130 – 132.

11. Pinkus, Benjamin. The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority. – Cambridge University Press, 1988. – P. 22 – 32.

12. Conquest Robert. Soviet Nationality Policy in Practice. – New York: FREDERIK A. PRAETER, 1967. – P. 115 – 128.

13. Slezkine, Yuri. The Jewish Century. – Princeton University Press, 2004. – P. 44 – 122.

14. Див: Додаток.

15. Weinberg Robert. Stalin's Forgotten Zion. Birobidzhan and Making of a Soviet Jewish Homeland. – University of California Press, 1998 – P. 25 – 135

16. Slezkine, Yuri. The Jewish Century. – Princeton University Press, 2004. – P. 120 – 141.

17. М.Дубілет. Анти-релігієзе пропаганде ін дер їдишер шуле. Орт дер літератур//Ратнбїлдунг. – 1928, №1. – С.29 – 38.

18. Gitelman, Zvi. The Century of Ambivalence. The Jews in Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – New York: YIVO Institute, 1988. – P. 22 – 29.

19. Slezkine, Yuri. The Jewish Century. – Princeton University Press, 2004. – P. 17 – 19.

20. Я.Слуцкі. Камф керн націоналізм.//Ратнбїлдунг. – 1928. – N6. – С.18.

21. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.20.

22. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.22.

23. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.25.

24. Я.Слуцкі. – Камф керн націоналізм. – С.26.

25. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 115 – 225.

26. Левітан М. Шпрахдіспропорцн // Ратнбілдунг. – 1929. – №7. – С. 54–55.
27. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 55.
28. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 55.
29. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 54.
30. Estraih, Gennady. Soviet Yiddish. Language Planning and Linguistic Development. – Oxford: CLARENDON PRESS, 1999. – P. 155.
31. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 54.
32. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 230 – 241.
33. Gitelman, Zvi. The Century of Ambivalence. The Jews in Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – New York: YIVO Institute, 1988. – P. 120 – 132.
34. Shternshis, Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Indiana University Press, 2006. – P. 163 – 164.
35. Левітан М. Шпрахдіспропорцн. – С. 55.
36. Weinberg Robert. Stalin's Forgotten Zion. Birobidzhan and Making of a Soviet Jewish Homeland. – University of California Press, 1998 – P. 54 – 55.
37. Shternshis, Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Indiana University Press, 2006. – P. 170 – 172.
38. Krutikov Mikhail, EstraiKh Gennagy. Yiddish and the Left: Papers of the Third Mendel Friedman International Conference on Yiddish. – Oxford: Ledenda, 2001. – P. 30 – 41.
39. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.15 – 22.
40. Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – P. 66 – 80.
41. Dekel-Chen, Jonatan L. Farming the Red Land. Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924 – 1941. – New Haven & London: Yale University Press, 2005. – P. 33 – 35.
42. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.17.
43. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.18.
44. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.21.
45. Левітан М. Ідиш ін дер продукція//Ратнбілдунг. – 1930. – №1-2. – С.22.